

تبیین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری

محمد مجیدپور خوئی *

محسن ایمانی نائینی **

علی محبی ***

دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۴/۰۲

پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۰۸/۱۸

چکیده

از نیازهای اساسی انسان برای شناخت و فرارگیری در مسیر صحیح تربیت و پذیرش مسئولیت در زندگی، آشنایی با هدف است. زیرا بدون شناخت هدف امکان انحراف از مسیر صحیح تربیت وجود دارد. از همین رو، اولین شرط هماهنگی فعالیت‌های تربیتی، داشتن هدف است که می‌باید برنامه‌ها و فعالیت‌های مربوط را هدایت کند. لذا ضروری است که برنامه‌ریزان تعلیم و تربیت، هدف از تربیت متریبان را مشخص نمایند. زیرا اهداف تربیت در هر مکتبی، کمال مطلوب آدمی است و تمام فعالیت‌های او متأثر از آنهاست. پژوهش حاضر به منظور تدوین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با تأکید بر رویکرد مسئولیت‌پذیری انجام شده است که از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، تحلیل محتوای کیفی است. جامعه آماری قرآن و روایات (شامل کتاب‌های منبع در زمینه حدیث و روایت) است. در این پژوهش ابتدا داده‌های مورد نیاز از بررسی متون اسلامی استخراج شد. سپس تحلیل داده‌ها در سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام گرفته و در مراحل بعد مقوله‌بندی، یکپارچه‌سازی و پالایش انجام شده و مقوله مرکزی به نام «اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری» حاصل شد. یافته‌های تحقیق حاکی از آن بود که مهم‌ترین اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مسئولیت‌پذیری عبارتند از: اهداف اعتقادی شامل: پرستش و عبادت خدای یگانه (ادای فرایض، تقوا، سپاس‌گزاری)؛ اهداف اقتصادی شامل: روحیه کار و معاش، انفاق؛ اهداف فرهنگی شامل: خودباوری، مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی، پاسداری از قداست و روابط خانواده، تعاون، روحیه امر به معروف و نهی از منکر به عنوان وظیفه‌ای همگانی، تقویت روحیه نظم و انضباط؛ اهداف علمی آموزشی شامل: تقویت روحیه تعقل، تحقیق و تفکر، پرورش روحیه تعلیم و تعلم مستمر، پرورش روحیه مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی و پرورش روحیه کتابخوانی و مطالعه.

کلیدواژه‌ها: تربیت اسلامی؛ نوجوان؛ مسئولیت‌پذیری

*دانشجوی دکتری رشته فلسفه تعلیم و تربیت، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

mo.majidpoor@chmail.ir

mohebbiarr@yahoo.com

eimanim@modares.ac.ir

** نویسنده مسئول: دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه علوم انتظامی امین، تهران، ایران

*** دانشیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مقدمه

تعلیم و تربیت علی‌الخصوص تعلیم و تربیت اسلامی می‌تواند ارتباط خداوند متعال با بندگان را محکم‌تر نموده و در بندگان، روحیه تعهد و مسئولیت‌پذیری به‌وجود آورد. اصولاً هدف بعثت انبیا و امامت معصومین علیهم‌السلام نیز بر همین هدف استوار است. تعلیم و تربیت قادر است به رشد و سلامت جسمانی و ترقی و تکامل روحانی انسان کمک نماید و نیازهای فردی، اجتماعی، اقتصادی و... افراد را تأمین نموده و آنان را متعهد و مسئولیت‌پذیر بار آورد (مزیدی شرف‌آبادی، ۱۳۸۸). براین اساس یکی از اهداف تربیت اسلامی، تربیت افراد مسئولیت‌پذیر است. از آنجا که بزرگترین سرمایه هر جامعه‌ای، نوجوانان می‌باشند، با به‌کارگیری علم و دانش، مهارت‌های یادگرفته‌شده و تربیت اسلامی می‌توانند گام محکم و استواری در جهت رشد و تعالی جامعه بردارند (حسینی قمی، ۱۳۹۱). لذا یکی از اهداف برنامه‌های تربیتی دینی نظام آموزشی، تربیت دانش‌آموزان مسئولیت‌پذیر است. توجه به این موضوع سبب می‌شود که روحیه تعهد و مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان پرورش یابد و بدین ترتیب قادر خواهیم بود نیروهایی فعال برای خدمت در عرصه‌های مختلف اجتماع تربیت کنیم. لذا اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر این است که به بررسی اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مسئولیت‌پذیری براساس آیات و روایات و دیدگاه‌های اندیشمندان تربیتی می‌پردازد.

با توجه به مطالب بیان‌شده و موضوع موردنظر، سؤال اصلی تحقیق عبارت است از اینکه: اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مسئولیت‌پذیری کدامند؟

پیشینه پژوهش

سمیعی درونه (۱۳۹۴) در مقاله‌ای به بررسی «اصول و اهداف آموزش و پرورش ابتدایی» پرداخت. نتایج حاصل از این تحقیق نشان داد که اهداف آموزش و پرورش ابتدایی، مبنای تعیین روش‌ها، محتوا، سازماندهی محتوا، ارائه محتوا و سایر اجزاء تعلیم و تربیت می‌باشند که اهم آنها عبارتند از: پرورش استعدادهاى کودکان، آشنانمودن دانش‌آموزان با معارف دینی، تقویت حس نظم، مسئولیت‌پذیری و رعایت حقوق دیگران، ایجاد بینش کافی نسبت به تمدن و آموزش اطلاعات بهداشتی، ایمنی، قوانین و هنجارهای اجتماعی. میکائیل‌لو و سلطان‌القزایی (۱۳۹۴) در

مقاله‌ای تحت عنوان «اهداف و روش‌های تعلیم و تربیت از دیدگاه اسلام» این‌گونه بیان کرده‌اند که اهداف تعلیم و تربیت در اسلام دارای مراتب مختلف شامل اهداف غایی (عبودیت، قرب و رضوان الهی و حیات طیبه) و اهداف واسطه‌ای (محوریت توجه به خدا، فرد، دیگران و طبیعت) هستند که در نهایت تمامی آنها برای حصول به اهداف غایی تنظیم شده‌اند. مقاله «اهداف تربیت دینی از منظر قرآن کریم» تألیف ضرابی (۱۳۹۴) است. سعی پژوهنده بر این است که ابتدا به تبیین مفاهیم تربیت و دین و مقوله تربیت دینی، سپس اهداف مدنظر قرآن درباره تربیت دینی بپردازد. ایشان در مقاله خود به این نتیجه رسیده است که هدف غایی تربیت اسلامی آن است که افراد در مسائل فردی، اجتماعی و مسائل مربوط به کل انسانیت، کاملاً مطیع خداوند باشند.

حسینی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی به بررسی «اهداف تربیت مبتنی بر مسئولیت‌پذیری با نظر به مراحل تربیتی مدنظر اسلام» پرداختند. هدف از این تحقیق، بررسی اهداف تربیت مبتنی بر مسئولیت‌پذیری با نظر به مراحل تربیتی مدنظر اسلام، است. در این پژوهش، ابتدا اشاره‌ای به مراحل تربیتی موردنظر اسلام داشته و در ادامه، به بررسی مراحل تربیت و احساس مسئولیت‌پذیری در اسلام در حیطه‌های اهداف غایی و واسطی هر مرحله پرداخته شد. مقاله «بررسی مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری براساس دیدگاه اسلام» تألیف حسینی و همکاران (۱۳۹۷) است. آنان در این مقاله به این نتیجه رسیده‌اند که از دیدگاه دین اسلام، چهار مؤلفه (اعتقادی، فردی، اجتماعی، محیط طبیعی) شناسایی شده که برای دستیابی به اهداف هر مؤلفه از روش‌های خاص بهره گرفته شده است.

با بررسی تحقیقات به عمل آمده مشخص شد تاکنون مطالعه و پژوهش مدون و مستقلی پیرامون «بررسی اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری» را از دیدگاه کتاب آسمانی قرآن و احادیث اهل بیت عصمت و طهارت و دیدگاه اندیشمندان تربیتی و عالمان اسلامی انجام نگرفته است.

در حقیقت، وجه تمایز پژوهش حاضر با تحقیقات انجام شده پیشین این است که به بررسی اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مسئولیت‌پذیری می‌پردازد. در حالی که در تحقیقات قبلی یا به بررسی اهداف تربیت اسلامی و یا مسئولیت‌پذیری به صورت مستقل پرداخته شده است. از دیگر تمایزات در پژوهش حاضر اینکه نه تنها از مباحث تربیتی و دیدگاه اندیشمندان تربیتی و عالمان اسلامی بهره برده، بلکه از آیات و کتب تفسیری هم استفاده کرده است.

برخی از صاحب‌نظران در حوزه تربیت دینی در رابطه با اهداف تربیت اسلامی دیدگاه‌هایی را به شرح جدول ذیل ارائه نموده‌اند:

جدول ۱. اهداف تربیت از دیدگاه اندیشمندان

نام اندیشمند	اهداف تربیت	منابع
امام خمینی (ره)	انسان الهی و آزاد و معتقد به قیامت، کمال مطلوب، تربیت الهی، طلب حق و جستجوی محبوب مطلق، معرفت‌الله، تبدیل رذایل به فضایل، اصلاح امراض نفسانیه	تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی (۱۳۸۷)
آیت‌الله خامنه‌ای (مدظله‌العالی)	وصول به حق و رسیدن به قرب باری تعالی، تخلق به اخلاق‌الله، معرفت به اسلام راستین، دانستن مبانی حاکمیت نظام جمهوری اسلامی و اعتقاد به آن، علم‌دوستی، قدرت تبیین استدلال در مورد ولایت‌فقیه، پای‌بندی به اصول اعتقادی و سیاسی دینی و احکام اسلامی، اصول‌گرایی	تعلیم و تربیت از دیدگاه مقام معظم رهبری، بانکی‌پور (۱۳۸۰)
شهید مرتضی مطهری (ره)	پرورش استعدادها، تسلط بر نفس، ایمان، نیایش، عبادت و تفکر، محبت به اولیا، توسعه فرهنگ کار و تلاش	تعلیم و تربیت در اسلام (۱۳۸۹)
مصطفی دلشاد تهرانی	اصلاح رابطه با خدا، اصلاح رابطه باخود، اصلاح رابطه با جامعه، اصلاح رابطه با طبیعت، اصلاح رابطه با تاریخ	سیری در تربیت اسلامی (۱۳۸۰)
خسرو باقری	هدایت و رشد، طهارت و حیات طیبه، تقوا، قرب و رضوان، عبادت و عبودیت	نگاهی دوباره به تربیت اسلامی (۱۳۷۶)
ابونصر فارابی (معلم ثانی) (۳۳۹ ق.)	آموزش و فراگیری عقاید صحیح و تقویت آنها، مهارت‌های لازم برای تصدی وظیفه در مدینه فاضله، عمل طبق عقاید صحیح، انجام وظایف مدنی	السیاسه المدینه: ۸۴ فصول مترعه: ۳۱
قابسی (۴۰۳ ه.ق.)	شناخت دین و عمل براساس آن (هدف نهایی)، ایمان، تصدیق و باور قلبی به خدا، ملائکه، انبیا و آخرت، احسان، استقامت و صلاح (بعد عملی)	التربیه فی الاسلام: ۳۰۸
ابن سینا (۴۲۸ ه.ق.)	کمال قوه نظری و عملی، نزدیکی به حق	رسایل: ۲۶۱، شفاء الهیات: ۴۲۳
مسکویه (۴۲۱ ه.ق.)	پرورش جسمی، پرورش عقلی، پرورش اخلاقی، پرورش دینی (واجبات دینی، واجبات نفسی، واجبات اجتماعی)	ترتیب السعاده: ۲۵۹ تهذیب الاخلاق: ۱۵۱
سهروردی (شیخ اشراق) (۵۸۷ ه.ق.)	قرب الهی، عبودیت، شهود، صفای باطن، تقویت اندیشه، اعتدال در اخلاق	المقاومات، ج ۱: ۵۵ حکمه الاشراق، ج ۲: ۲۵۷

ادامه جدول ۱. اهداف تربیت از دیدگاه اندیشمندان

نام اندیشمند	اهداف تربیت	منابع
مولوی (۶۲۸ه.ق)	اهداف غایی (فناء فی الله و بقاء بالله، موت اختیاری، شهود یا علم دل، دریافت بی واسطه فیض)، اهداف واسطه‌ای (پرورش و هدایت عقل و اندیشه، حل مشکلات وجودی)	مثنوی معنوی (دفتر اول تا ششم)
سعدی (۶۹۰ه.ق)	انقطاع، پرورش روح، سلامت بدن (اجتناب از پرخوری، اعتدال، حفظ کرامت، دوری از تن‌پروری)، سازگاری اجتماعی (اعتدال، تواضع، عزت‌نفس، احسان و نیکوکاری)	بوستان، باب ۱: ۶۲ کلیات سعدی، رساله ۴: ۴۲
علامه مجلسی (۱۱۱۰ه.ق)	معرفت بندگی خدا، قرب الهی	بحارالانوار، ج ۷۰: ۱۳۹
ملا مهدی و احمد نراقی (۱۱۷۳ه.ق) (۱۲۴۵ه.ق)	وصول به خیر و سعادت مطلق، پرورش علمی - معرفتی، پرورش عملی - رفتاری	جامع السعادات، ج ۱: ۵۵، معراج السعاده: ۲۵
فیض کاشانی	خودشناسی، خودسازی، شکوفاسازی ارزش‌های فطری، ایجاد و تثبیت اخلاق اکتسابی، قرب و عشق الهی	الحقایق فی محاسن الاخلاق: ۱۳، المحججه البيضاء، ج ۸: ۱۰۲
غزالی (۵۰۵ه.ق)	اهداف زیستی، خردپروری، تعالی دانش و تجربه، تربیت شغلی، پرواز روح، تربیت نفس، تعالی اخلاق	احیاء علوم دین

روش پژوهش

این پژوهش، از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، تحلیل محتوای کیفی است. جامعه آماری قرآن و روایات (شامل کتاب‌های منبع در زمین حدیث و روایت) است. علاوه بر در نظر گرفتن قرآن، نهج البلاغه و کتب احادیث به عنوان منبع اصلی، از طریق جستجوی اینترنتی کلیدواژه‌هایی چون «تربیت اسلامی»، «اهداف تربیت اسلامی»، «مسئولیت‌پذیری» و مانند آن نیز جستجو شد و از مقالات به دست آمده بر حسب کیفیت و میزان ارتباط با موضوع پژوهش حاضر، به عنوان منابع دست دوم بهره گرفته شده است.

در این تحقیق ابتدا داده‌های مورد نیاز از بررسی متون اسلامی استخراج شد. سپس تحلیل داده‌ها در سه مرحله‌ی کدگذاری باز، محوری و انتخابی انجام گرفته و در مراحل بعد مقوله‌بندی،

یکپارچه‌سازی و پالایش انجام شد و مقوله مرکزی به نام «اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری» حاصل شد. پژوهش حاضر از لحاظ روش اکتشافی از نوع تحلیل محتوا و از حیث هدف، کاربردی است.

یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر تجزیه و تحلیل داده‌ها در طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی تحلیل شده‌اند که پس از استخراج مفاهیم اولیه و در مراحل بعد مقوله‌بندی، یکپارچه‌سازی و پالایش، مقوله مرکزی به نام «اهداف تربیتی با رویکرد مسئولیت‌پذیری» به دست آمده است. برای انتخاب اهداف تربیتی معیارهایی همچون ارتباط معنایی با کلیه مقولات، قابلیت تحلیل علمی، تأکید و تکرار در منابع اصیل اسلامی و صاحب‌نظران مرجع مطالعه و هدایت‌شدن جریان تحلیل به سمت آن توجه شده است. نتیجه بررسی تمامی اهداف، کدگذاری، تحلیل داده‌ها و در نهایت انتخاب هدف‌های پرتکرار در جدول ذیل ارائه شده است.

جدول ۲.

موضوع اصلی	هدف تربیت دینی با رویکرد مسئولیت پذیری (مقوله فرعی)	هدف‌های تربیت دینی با رویکرد مسئولیت پذیری (مقوله مرکزی)	تکرار در منابع اصیل اسلامی
هدف غایی	<ul style="list-style-type: none"> - تربیت الهی - وصول به خیر و سعادت مطلق - قرب و عشق الهی - حیات طیبه 	قرب الهی (لقاءالله)	سهروردی (۵۸۷ ه.ق)، خامنه‌ای ۱۳۹۳، خسرو باقری (۱۳۷۶)، ابن سینا (۵۴۲۸ ه.ق)، علامه مجلسی (۱۱۰۱ ه.ق)
اهداف واسطه‌ای برای تربیت اسلامی نوجوان مسئولیت‌پذیر	<ul style="list-style-type: none"> - خداشناسی - حقیقت‌جویی - پرستش و عبادت خدای یگانه (ادای فرایض، تقوا و سپاس‌گزاری) - تقویت ایمان به خدا 	اهداف اعتقادی	قرآن کریم (بقره/۱۵۲، روم/۳۰، آل عمران/۱۰۲)، نهج‌البلاغه، (خطبه اول و ۲۳۳، حکمت ۱۲۶)، سهروردی (۵۸۷ ه.ق)، ابن خلدون (۸۰۸ ه.ق)، علامه مجلسی (۱۱۰۱ ه.ق)، امام خمینی (ره) (۱۳۸۷)، خسرو باقری (۱۳۷۶)، دلشاد تهرانی (۱۳۸۰)، مطهری (۱۳۸۹)
	<ul style="list-style-type: none"> - روحیه کار و معاش - انفاق 	اهداف اقتصادی	قرآن کریم (بقره/۲۵۴، نور/۲۲)، قابسی (۴۰۳ ه.ق)، سعدی (۶۹۰ ه.ق)، غزالی (۵۰۵ ه.ق)، مطهری (۱۳۸۹)
	<ul style="list-style-type: none"> - پرورش روحیه حفظ ارزش‌ها، میراث فرهنگی، هنری و تاریخی - تقویت روحیه احتراز از رسوم خرافی 	اهداف فرهنگی	انتقال آثار ارزشمند فرهنگی به نسل جدید، تقویت روحیه احتراز از رسوم خرافی
	<ul style="list-style-type: none"> - خودشناسی - خودباوری - خودسازی 	اهداف اخلاقی	قرآن کریم (ذاریات/۲۱، اعلیٰ/۱۴)، مسکویه (۴۲۱)، ملامهدی نراقی (۱۱۷۳)، احمد نراقی (۱۲۴۵) فیض کاشانی، امام خمینی (۱۳۸۷)، خامنه‌ای ۱۳۹۳، دلشاد تهرانی (۱۳۸۰)

ادامه جدول ۲.

موضوع اصلی	هدف تربیت دینی با رویکرد مسئولیت پذیری (مقوله فرعی)	هدف‌های تربیت دینی با رویکرد مسئولیت پذیری (مقوله مرکزی)	تکرار در منابع اصیل اسلامی
اهداف واسطه‌ای برای تربیت اسلامی توجوان مسئولیت‌پذیر	<ul style="list-style-type: none"> - تقویت روحیه تعقل، تحقیق و تفکر - پرورش روحیه تعلیم و تعلم مستمر - پرورش روحیه مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی - پرورش روحیه کتابخوانی و مطالعه 	اهداف علمی آموزشی	قرآن کریم (یوسف/۱۰۵، ملک/۱۰، علق/۵ - ۱، جمعه/۲)، نهج البلاغه (حکمت ۴۷۸، خطبه ۱۹۲)، فارابی (۳۳۹ ه.ق)، مسکویه (۴۲۱ ه.ق)، سهروردی (۵۸۷ ه.ق)، مولوی (۶۲۸ ه.ق)، غزالی (۵۰۵ ه.ق)، مطهری (۱۳۸۹)، دلشاد تهرانی (۱۳۸۰)
	<ul style="list-style-type: none"> - پرورش روحیه پاسداری از قداست و روابط خانواده - پرورش روحیه تحقیق‌بخشیدن به قسط اسلامی و پاسداری از آن - پرورش روحیه برادری، تعاون - پرورش روحیه امر به معروف و نهی از منکر به عنوان وظیفه‌ای همگانی - احترام به قانون - تقویت روحیه نظم و انضباط 	اهداف اجتماعی	قرآن کریم (تحریم/۶، فرقان/۷۴، نور/۳۲، نسا/۱۳۵، لقمان/۱۷)، نهج البلاغه (حکمت ۳۷۴، نامه ۳۱)، سعدی (۶۹۰ ه.ق)، دلشاد تهرانی (۱۳۸۰)

اهداف اعتقادی

سعادت و رستگاری انسان در پرتو اعتقاد صحیح او تأمین می‌شود و اعتقاد فرد، زیربنایی‌ترین عنصر در زندگی اوست که تمامی اعمال و حرکاتش از آن تأثیر می‌پذیرد و طبق آن جهت می‌یابد. از نظر اسلام، فراگیری امور اعتقادی بر همه واجب است (صالحی و یاراحمدی ۱۳۸۷، ۱۵).

برخی اهداف اعتقادی برای تربیت دانش‌آموزان مسئولیت‌پذیر عبارتند از:

الف. خداشناسی

نوجوان برای انجام فرائض مذهبی تمایل زیادی دارد، ولی ممکن است در این امور دچار شک

و تردید شود تا جایی که حتی در این دوره از آنچه که قبلاً در مورد خدا آموخته، حقایقی در مورد خداوند و جهان پیرامون خود را می‌پذیرد و به برخی از مطالبی که والدین به آنها گفته‌اند، به طور سؤال برانگیز نگاه می‌کند (کاتون و همکاران^۱، ۲۰۰۵). این در نتیجه بروز ویژگی‌های خاص دوره نوجوانی است؛ زیرا آنها می‌خواهند با دلایل منطقی و عقلی، اعتقادات خود را قبول یا رد کنند. پس مربیان تربیتی نیز می‌باید با دلایل منطقی و علمی سؤال‌های نوجوان را پاسخ دهند و اعتقاد به مبانی خداشناسی را براساس تفکر و برهان عقلی و بینش مذهبی در آنها به وجود آورند تا بتوانند فطرت نوجوانان را به سوی شناخت خدا سوق دهند، زیرا بدون شناخت خدا امکان تدین و ایمان کامل به خدا وجود ندارد و نمی‌توان حق معرفت را در خصوص معبود به جای آورد. چنانچه پیامبر اکرم (ص) در رابطه تنگاتنگ معرفت و ایمان به خدا می‌فرماید: «أَفْضَلُكُمْ إِيْمَانًا أَفْضَلُكُمْ مَعْرِفِي: باایمان‌ترین شما با شناخت‌ترین شماست» (مجلسی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۴۰۳، ج ۱۴: ۳). درحقیقت، وقتی نوجوان خدا را بشناسد، در برابر او تسلیم می‌شود و به او ایمان خواهد آورد که زمینه‌ساز پذیرش اصول دیگر دین است، به همین دلیل در روایات سنگ‌بنای اسلام و پایه اصلی برای تمام اصول و فروع دین، معرفه‌الله است که از ارزش والایی برخوردار است. امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «مَعْرِفَةُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ أَعْلَى الْمَعَارِفِ: شناخت خداوند سبحان، برترین و والاترین شناخت‌هاست» (مجلسی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۴۰۳، ج ۱۳: ۲۱۲). و از آن به عنوان برترین عبادت یاد شده است: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الْعِلْمُ بِاللَّهِ: برترین عبادت علم به خداست» (همان، ۲۱۵: ۱). بنابراین، هرچه شناخت نوجوان به خدا بیشتر باشد، امکان تقرب به او نیز بیشتر می‌شود؛ زیرا بدون شناخت خداوند متعال امکان نزدیکی به او وجود ندارد. امام علی (ع) می‌فرماید: «أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَةُ: سرآغاز دین معرفت اوست» (نهج البلاغه، ترجمه امامی و آشتیانی، خطبه اول، ۲۲).

ب. تقویت روحیه حقیقت‌جویی

به عقیده روان‌شناسان دوران بلوغ و نوجوانی دوره بروز احساسات مذهبی و شکفته شدن تمایلات ایمانی و اخلاقی است. نوجوانان به طور فطری تمایل دارند از مبدأ عالم با خبر شوند، خداوند خالق را بشناسند و او را پرستش کنند، نوجوانان با طبع انسانی خود در جستجوی حقیقت هستند و در راه جستجوی حقیقت سعی و تلاش می‌کنند تا تمایل فطری خود را با شناخت و معرفت ارضا نمایند. پس می‌توان گفت: مربی مسئول پرورش حس حقیقت‌جویی در مرتبی است تا

بدین طریق وی حق را از باطل بازشناسد و آنچه را با فطرت خود سازگار است، برگزیند تا در مسیر سعادت حرکت کند. زیرا حس حقیقت‌جویی احساس نیاز برای رسیدن به کمال واقعی را در فرد زنده می‌کند، او را به سوی شناسایی مکتب رسولان الهی سوق می‌دهد، باور به رشد‌آفرینی و کمال‌بخشی آموزه‌های پیامبران را در فرد پرورش و حق را از باطل تشخیص می‌دهد و نسبت به آنچه سبب رسیدن فرد به قرب الهی می‌شود سر تسلیم فرود می‌آورد.

پ. تقویت ایمان به خدا

از دیگر اهداف تربیتی، تقویت ایمان است که مبنای مسئولیت‌پذیری است. آیین مقدس اسلام در راه پرورش احساسات مذهبی نوجوانان و مهارکردن غرایز و خواهش‌های نفسانی آنان، طبق برنامه‌های منظمی قدم به قدم پیشروی می‌کند، تا آنان را افرادی بااراده و باایمان بسازد. در اولین فرصت طبیعی یعنی در موقع جهش احساسات مذهبی که نوجوانان، شیفته فراگرفتن مطالب دینی هستند، آنان را به پروردگار جهان دعوت نموده و با منطق عقلی ساده‌ای که در خور فهم آنان باشد، به وجود خداوند استدلال می‌کند و اساس دین را پایه‌گذاری می‌کند. سپس با صفات محبت‌انگیز بخشندگی و مهربانی خداوند را معرفی می‌کند و عواطف نوجوانان را به سوی پروردگار متوجه می‌نماید و محبت او را در ضمیرشان جای می‌دهد، از حب الهی که از اولین احساسات مذهبی است بهره می‌گیرد و آنان را به اجرای وظایف دینی و معنوی علاقمند می‌سازد (سلیمانی فر، ۱۳۸۴: ۱۷۹): «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ بگو: اگر خدا را دوست دارید، پس مرا پیروی کنید تا خدا هم شما را دوست بدارد، و گناهانتان را ببامرزد و خدا بسیار آمرزنده و مهربان است» (آل عمران/۳۱).

متربی وقتی احساس کند که بر اثر پیروی از پیامبر اسلام مورد محبت و توجه خداوند متعال واقع شده است و به‌خاطر این عملش، خداوند وی را دوست دارد، عواطف مذهبی وی تحریک می‌شود و به تشدید محبت وی به پروردگار متعال منجر می‌شود. پس از بهره‌گیری از منطق و احساسات، نوجوان موظف به انجام عبادات واجب و مستحب می‌شود. بدین ترتیب بین او و خداوند ارتباط مستقیم برقرار می‌شود. با اقامه نمازهای یومیه با زبان ساده روزی چند مرتبه با خدای خود سخن می‌گوید و تقاضای خویش را گفته و از او کمک می‌خواهد (سلیمانی فر، ۱۳۸۴: ۱۸۰).

«نوجوانی که طبق برنامه اسلام از ۱۲ سالگی با تعالیم الهی تربیت می‌شود و در پرتو ایمان به خداوند و نیاش، عواطف مذهبی‌اش به‌خوبی پرورش می‌یابد، در ۱۶ سالگی یک فرد معتقد و

بایمان خواهد بود. احساسات پرورش‌یافته و نیرومندش می‌تواند در مقابل تمایلات غریزی و شهوات نفسانی مقاومت کند و از تندروری و طغیان‌ش باز دارد» (فلسفی، ۱۳۷۷: ۳۹۰).

ت. پرستش و عبادت خدای یگانه

نوجوانان، دوستدار و خواهان عبادت و پرستش خدای یگانه هستند و روان‌شناسان نیز تأیید کرده‌اند که نوجوان در این مرحله از رشد به علایق مذهبی گرایش بیشتری دارد. تحقیقات کوهلن و آرنولد نشان می‌دهد که نوجوانان در سن ۱۲ تا ۱۵ سالگی دارای اعتقادات مذهبی بیشتری هستند. به عقیده این محققان خانواده و مدرسه در تثبیت اعتقادات مذهبی نقش بسیار مهمی برعهده دارند و دانش‌آموزان به‌شدت تحت تأثیر خصوصیات اخلاقی خانواده، محیط مدرسه و گروه همسالان قرار می‌گیرند (بیابانگرد، ۱۳۷۶: ۵۷). از این رو، مریبان تربیتی می‌توانند از شور و شوق دانش‌آموزان نهایت استفاده را ببرند و قبل از هر چیز بر رفتار نوجوان تأثیر بگذارند. آنان خودشان با عمل به احکام و شرایع دینی می‌توانند دانش‌آموزان را به عبادت و پرستش خدای یگانه دعوت نمایند و با ارائه مستندات علمی و عقلی به آنان بیاموزند که عبادت خداوند مسئولیتی است که در نهاد بشر تعبیه شده است، لذا انسان باید تنها او را بستاید و برای رسیدن به آن دانش‌آموزان باید به وظیفه شرعی و دینی‌شان عمل کرده و با پذیرش مسئولیت بندگی خداوند، بتوانند راه درست را انتخاب نمایند.

عبادت و پرستش افراد را در سه بعد می‌توان تقسیم نمود: بُعد اول ادای فرایض، بُعد دوم تقوا و بُعد سوم سپاس‌گزاری که در ادامه به آنها می‌پردازیم:

بُعد اول: ادای فرایض

از جمله مباحثی که در بحث عبودیت و پرستش می‌گنجد، ادای فرایض و امثال دستورات اوست، زیرا انسان عبد و خدا مولاست. به همین علت فرمانبری از مولا، امری لازم و ضروری است. خداوند در قرآن می‌فرماید: «إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي: همانا! من خدایم که جز من معبودی نیست، پس مرا پرست و نماز را برای یاد من برپا دار» (طه/۱۴).

بُعد دوم: تقوا

پرورش روحیه تقوا در دانش‌آموزان، اصلی‌ترین زمینه مسئولیت‌پذیری در آنان است که از جمله اهداف تربیت اعتقادی به‌شمار می‌رود و باعث می‌شود که نوجوان ترس از خدا را پیشه کند و همواره او را حاضر و ناظر بر رفتار و اعمال خویش بداند و هرگز در حضور خداوند دامن خویش را به آنچه خداوند نمی‌پسندد، آلوده نکند. در قرآن در ضرورت داشتن تقوا آمده است: «يَا أَيُّهَا

الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ: ای اهل ایمان! از خدا آن گونه که شایسته پروای از اوست، پروا کنید، و نمیرید مگر درحالی که در برابر او و فرمان‌ها و احکامش تسلیم باشید» (آل عمران/۱۰۲).

مربیان تربیتی می‌باید دانش‌آموزان را چنان تربیت کنند که خود مسئول و اداره‌کننده خویش‌شان باشند، تمایلات و هواهای نفسانی خود را تحت نظارت خویش درآورند و همواره خدا را بر اعمال خود ناظر ببینند. تحصیل و جلب رضای خدا را انگیزه اعمال خویش قرار دهند و معتقد به این باشند که در هر جا و در همه حال در محضر خدا هستند و هرگز به خود اجازه تخلف در محضر خدا را ندهند. درحقیقت می‌توان گفت: پرورش روحیه تقوا در دانش‌آموزان موجب خواهد شد که آنان مسئولیت‌های دینی خود را به‌خوبی انجام دهند و در انجام وظایف دینی خود کوتاهی نکنند.

بُعد سوم: سپاس‌گزاری

هر انسانی موظف است که شکر نعمت‌ها را به‌جای آورد. این شکر یا به‌معنای ابراز نعمت‌های خداوند است، یا به‌معنای اعتراف به نعمت‌های اوست و یا به‌معنای اعتراف به نعمت‌ها و توأم با تعظیم صاحب نعمت است. شکر، به هر معنا که باشد، درمقابل نعمت و احسانی است که از سوی خداوند بزرگ به انسان می‌رسد (حاج‌ملک، ۱۳۹۵: ۵۱). از همین رو، قرآن شکر و سپاس را متفرع بر ایصال نعمت دانسته، می‌فرماید: «فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَ اشْكُرُوا لِي وَ لَا تَكْفُرُون: پس مرا یاد کنید تا شما را یاد کنم و مرا سپاس‌گزارید و کفران نعمت نکنید» (بقره/۱۵۲).

یکی از وظایف مربیان تربیتی این است که دانش‌آموزان را با نعمت‌های الهی آشنا سازند تا آنان با جاری‌سازی یاد آنان در دل به‌تدریج در مسیر حق قدم بردارند. در این رابطه امام صادق (ع) می‌فرماید: «مَنْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ بِنِعْمَةٍ فَعَرَفَهَا بِقَلْبِهِ، فَقَدْ أَدَّى شُكْرَهَا: کسی که خداوند نعمتی به وی ارزانی دارد و در دل آن را به‌عنوان نعمت خدادادی بشناسد، هرآینه شکر آن نعمت را گزارده است» (کلینی، ترجمه مصطفوی، ۱۳۷۴، ۱۵: ۹۶). درحقیقت، مربی با شناساندن نعمات خداوندی به نوجوان، وی را در مقام شکر قرار می‌دهد؛ چراکه او قادر به فهم و درک مسائل شده است.

اهداف اخلاقی

انسان، موجوی اخلاقی است که گرایش به ارزش‌های اخلاقی دارد؛ یعنی در وجودش یک سلسله ارزش‌های اخلاقی نهادینه شده است که یکی از اهداف بسیار مهم در آموزش و پرورش و اسلام است. این هدف به قدری حائز اهمیت است که رسول خدا(ص) هدف از رسالت خویش را

رشد و تکمیل فضایل اخلاقی معرفی می‌کند: «بعثت لأمم مكارم الأخلاق: من برای به کمال رساندن خلق و خوی نیکو برانگیخته شدم» (مجلسی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۴۰۳، ج ۱۶:۲۱۰). تعلیم و تربیت اسلامی که مسئولیت انجام رسالت انبیا را برعهده دارد، برای پرورش اخلاقی نوجوانان باید اهدافی را در جهت رهایی آنان از جاذبه امیال نفسانی در نظر بگیرد تا آنها بتوانند امیال و آرزوهای خود را در مسیری رهبری نمایند که خداوند تعیین کرده است. اینکه به برخی اهداف تربیت اخلاقی اشاره می‌کنیم:

الف. خودشناسی

دوره نوجوانی، دوره خودشناسی است و معمولاً نوجوان به خود می‌آید... این بیداری به علت وجود تغییر و تحولاتی است که در جسم و روان وی پدید می‌آید. او در این مرحله بیش از هر مرحله سنی دیگر، در جستجوی خویش است، می‌خواهد بداند کیست و چیست و از راز وجود خود، از لیاقت‌ها و کفایت‌های خود سر در بیاورد و می‌خواهد بداند برای چه کاری ساخته شده است. در این موقعیت، نوجوان باید ارزش وجودی خود را درک کند و به کرامت ذاتی خود^۱ و دوران حساس نوجوانی و نیز به عظمت مقام خود که در سایه عبادت و پرهیزکاری حاصل می‌شود، آگاه شود، بداند که فردی مهم و ارزشمند است، حق ندارد خود را کوچک بشمارد و نباید تحقیرها را بپذیرد. او باید بداند که سرمایه بزرگی دارد و عظمتش در ایمان و تقوا و عفت و پاکدامنی است و آن را ازدست ندهد. در مسیری گام بر ندارد که ایمانش به خطر افتد و یا شرف و عفتش لکه دار شود. او حق ندارد خود را بازیچه تخیلات و هوی و هوس و یا طرز تصور دیگران قرار دهد و موجبات ذلت خود و سرگرمی بی‌خبران و بی‌خردان را فراهم سازد. باید اعتماد به نفس پیدا کند و مسئولیت بپذیرد (فرهادیان، ۱۳۹۰: ۹۰).

ب. خودباوری

از دیگر اهداف تربیتی، رسیدن نوجوان به روحیه خودباوری است و اینکه باور کند او شایستگی‌های بسیاری دارد و می‌تواند در عرصه‌های گوناگون زندگی تأثیرگذار باشد. روحیه خودباور، بر اثر شناخت درست از ویژگی‌ها، استعدادها، توانمندی‌ها و خلاقیت و نوآوری‌های خود و جامعه به دست می‌آید. اگر نوجوان از آنچه دارد و آنچه در جامعه هست، شناخت کامل

۱. لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ (التین/ ۵) (ما انسان را به بهترین نظام خلق بیافریدیم).

داشته باشد، به آسانی می‌تواند روحیه خودباوری را در خود تقویت و به انجام مسئولیت‌های مهم فردی و اجتماعی اقدام کند. اگر نوجوان از امکانات فردی و اجتماعی آگاهی کافی نداشته باشد، رسیدن به خودباوری برای او دشوار است. اثر مهم خودباوری این است که زمینه استقلال و اعتمادبه‌نفس را فراهم می‌آورد. خودباوری، بستری است که زمینه مسئولیت‌پذیری را در نوجوان فراهم می‌کند. اگر نوجوان، خود را باور نداشته باشد، از اعتمادبه‌نفس و استقلال کافی برخوردار نخواهد بود و از انجام مسئولیت‌هایش شانه خالی می‌کند، امام علی (ع) در این باره می‌فرماید: «إِذَا خِفَتْ صَعُوبَةُ أَمْرٍ فَاصْغَبْ لَهُ يَدُلَّ لَكَ، وَ خَادِعِ الزَّمَانَ عَنْ أَحْدَائِهِ تَهْنِ عَلَيْهِ: هرگاه از سختی کاری ترسیدی، استوار باش تا در برابر تو خوار گردد و با حوادث روزگار نیرنگ کن تا بر تو آسان شوند» (محمدری شهری، ۱۳۸۴: ۹۰).

روشن است که تا نوجوان خود را باور نداشته باشد، نمی‌تواند مسئولیت‌پذیرد. از این رو، لازم است مریبان تربیتی کمک کنند نوجوانان، توانایی‌های خود را بشناسند؛ زیرا وقتی دانش‌آموز توانمندی‌ها، استعدادها و قابلیت‌های روانی، فردی، عقلی و فکری خود را شناخت، باور او در مورد اینکه می‌تواند آنها را در خود پرورش دهد، شکل می‌گیرد که زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری است.

ب. خودسازی

نوجوانی، بهترین دوره خودسازی و تزکیه نفس است که هر نوجوان می‌تواند با استفاده از توانایی‌های فردی خود و نظر به آیات قرآن و سیره معصومان (ع) از آلودگی‌های اخلاقی برهد و به قله‌های بلند تقوا گام نهد. پاک‌سازی روان و تربیت روحی پایه و اساس تمام مسئولیت‌های انسان است، به طوری که خداوند پس از سوگندهای زیاد، سعادت کسانی را که از عهده این مسئولیت برآیند، تضمین می‌کند و بدبختی کسانی را که روانشان آلوده و مبتلا به صفات غیرانسانی است، حتمی می‌داند: «وَالشَّمْسِ وَ ضُحَاهَا* وَالْقَمَرِ إِذَا تَلَاهَا* وَالنَّهَارِ إِذَا جَلَّاهَا* وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَاهَا* وَالسَّمَاءِ وَ مَا بَنَاهَا* وَالْأَرْضِ وَ مَا طَحَاهَا* وَ نَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا* فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَ تَقْوَاهَا* قَدْ أَفْلَحَ مَنْ رَزَّاهَا* وَ قَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا* كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوَاهَا*^۱ (شمس ۱۱ - ۱).

۱. «به خورشید و گسترش نور آن سوگند!» و به ماه در آن هنگام که بعد از آن در آید* و به روز هنگامی که صفحه زمین را روشن سازد* و قسم به شب آن هنگام که صفحه زمین را بپوشاند* و قسم به آسمان و کسی که آسمان را بنا کرده* و قسم به زمین و کسی که آن را گسترانیده* و سوگند به نفس آدمی و آن کس که آن را منظم ساخته، سپس فجور و تقوا (شر و خیر) را به او الهام کرده است* که هر کس نفس خود را تزکیه کرده، رستگار شده* و آن کس که نفس خویش را با معصیت و گناه آلوده ساخته، نومید و محروم گشته است*»

لذا اولین مسئولیت نوجوان، خودسازی است. در روایات اسلامی از فعالیت و کوشش در مسیر انجام این مسئولیت به (جهاد اکبر) تعبیر شده است. بدیهی است کسی که خود مبتلا به انواع آلودگی‌ها و بیماری‌های روانی و اخلاقی است، نمی‌تواند با فساد و آلودگی‌ها و نابسامانی‌ها مبارزه کند و آنکه در اسارت هوس‌های گوناگون حیوانی به سر می‌برد، به‌طور حتم نمی‌تواند نجات‌بخش خود و جامعه از اسارت‌ها و بردگی‌ها در ابعاد مختلف باشد. پس نمی‌تواند در قبال خود و دیگران مسئولیت‌پذیر باشد.

اهداف علمی - آموزشی

برخی از اهداف تربیت علمی - آموزشی، عبارتند از:

الف. تقویت روحیه تفکر و تحقیق

یکی از هدف‌های تعلیم و تربیت در اسلام، دعوت انسان به تفکر، تعقل و اندیشه‌ورزی است. امام علی (ع) می‌فرماید: «تَبَّهَ بِالتَّفَكُّرِ قَلْبُكَ: قلبت را به وسیله تفکر و اندیشیدن آگاه و متنبه ساز» (کلینی، ترجمه مصطفوی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۵۴) و در روایتی نیز پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «التَّفَكُّرُ حَيَاةٌ قَلْبِ الْبَصِيرِ: نور و زندگی قلب بصیر از تفکر اوست» (مجلسی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۱۳۶).

ب. پرورش روحیه تعلیم و تعلم مستمر

از دیگر اهداف تربیت اسلامی این است که معلمان، دانش‌آموزان را طوری تربیت کنند که علم‌آموزی را به‌عنوان یکی از وظایف مهم خود بدانند و بدان توجه کنند، به‌طوری‌که حتی پس از فراغت از تحصیلات رسمی خود به ادامه یادگیری و تربیت خویش اقدام کنند. به‌عبارت‌دیگر، تعلیم و تعلم را محدود به سن، مکان و زمان معینی نکنند، همیشه و در همه حال به‌طور مستمر در حال تعلیم و تعلم باشند و این را یک وظیفه واجب و امری مسلم بر خود بدانند، پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «اطلبوا العلم من المهد إلى اللحد: ز گهواره تا گور دانش بجوی» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۴: ۶۴).

پ. پرورش روحیه مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی

نوجوانان در این سنین ناآگاهانه به رقابت‌های کاذب می‌پردازند و می‌خواهند همواره خود را از جنبه‌های مختلف، بهترین نشان دهند. آنها در فعالیت‌هایی مانند فعالیت‌های ورزشی، هنری، فرهنگی و... غالباً می‌خواهند خود را به‌تنهایی مطرح کنند که در نتیجه ممکن است از طرف دیگران

مورد تحقیر قرار بگیرند. این مسائل موجب وارد شدن ضربه‌های روحی و ضرر و زیان به فرد و جامعه می‌شود؛ بنابراین، تشویق دانش‌آموزان به یک زندگی مشارکت‌آمیز و همکاری در کارها ضروری به نظر می‌رسد (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۲۳). از این رو، مربیان تربیتی که از عناصر فعال و پویای مدرسه به‌شمار می‌روند، نقشی اساسی در تحقق اهداف آموزش و پرورش و مشارکت‌جویی در صحنه‌های مختلف برعهده دارند. به‌همین دلیل، آنان می‌باید دانش‌آموزان را تشویق نمایند تا بسیاری از فعالیت‌های تحصیلی آنان، به‌ویژه کارهای عملی به‌صورت گروهی انجام شود. لذا دانش‌آموزان باید ساعت‌هایی را در محیط مدرسه به همکاری، همفکری، تقسیم کارها، گزارش کارهای انفرادی به یکدیگر و مانند آن بگذرانند (نوری، ۱۳۸۹: ۵۹).

پس بر مربیان الزامی است که به پرورش و افزایش روحیه مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی دانش‌آموزان کمک کنند. بدین طریق که فعالیت‌های مدرسه را چه در امور پژوهشی و چه در امور آموزشی طوری تدوین و تهیه نمایند که به‌سوی جمع‌گرایی و عام‌گرایی باشد، تا بدین طریق دانش‌آموزان بر اهمیت فعالیت‌های جمعی بیشتر واقف شده و آن را به‌عنوان ارزش بپذیرند. اگر این روند در طول سال تحصیلی ادامه یابد در ذهن و رفتار دانش‌آموز تثبیت می‌شود و به‌این ترتیب، دانش‌آموزان به‌صورت افراد مشارکت‌جو و وظیفه‌شناس در می‌آیند.

ت. پرورش روحیه کتابخوانی و مطالعه

سن و سال نوجوانی، سن و سال‌های جستجوهای جدید برای یافتن راه زندگی و توجه به مطالب متنوع علمی و دینی و فرهنگی و هنری است. مطالعه و کتابخوانی می‌تواند وسیله خوبی برای این جستجو باشد. مطالعه و کتابخوانی به نوجوانان کمک می‌کند تا اطلاعات و تجارب جدیدی درباره مسائل مختلف به‌دست آورند، بینش خود را وسعت بخشند، با فرهنگ و آثار گذشتگان آشنا تر شوند و به تحکیم و تقویت شخصیت خود بپردازند، نیروی اندیشه خود را برای یافتن فلسفه صحیح زندگی تقویت کنند و با تاریخ گذشتگان و حال آشنا شوند (لطف‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۶۶). امام صادق علیه‌السلام نیز در اهمیت مطالعه فرموده است: «اَكْتُبْ وَبُثَّ عَلِمَكَ فِي إِخْوَانِكَ، فَإِنْ مِتَّ فَأَوْرَثَ كُتُبَكَ بَنِيكَ»؛ دانش‌آموزان باید ساعت‌هایی را در محیط مدرسه به همکاری، همفکری، تقسیم کارها، گزارش کارهای انفرادی به یکدیگر و مانند آن بگذرانند (مجلسی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۱۵۰).

درحقیقت، مطالعه و کتابخوانی متریبان را قادر می‌سازد تا اخلاق و سبک زندگی را بیاموزند،

رشد اجتماعی و روحیه همکاری و صمیمت و مسئولیت پذیری را در خود تقویت کنند، با رشد اعتماد به نفس و استقلال شخصی به تربیت عمومی شخصیت خود کمک کنند (لطف آبادی، ۱۳۸۳). همچنین تحقیقات در این زمینه نشان داد حس مسئولیت پذیری، مشارکت در کارهای گروهی و اجتماعی در افرادی که اهل مطالعه هستند، به مراتب بیشتر از افرادی است که مطالعه نمی کنند. لذا مهم ترین وظیفه مربیان تربیتی این است که متناسب با هر مقطع و هر پایه تحصیلی دانش آموزان به طراحی و تدوین و اجرای برنامه های آموزشی و پرورشی بپردازند و سعی نمایند تا آنان را به دنبال کردن علایق خود در کتب غیر درسی تشویق و ترغیب نمایند.

اهداف اجتماعی

الف. پرورش روحیه پاسداری از قداست و روابط خانواده

خانواده یک واحد کوچک اجتماعی است که متشکل از افراد خاص و متمایز است. در اسلام هیچ نهاد اجتماعی همچون خانواده در عین کثرت به وحدت نزدیک نیست. قرآن به پیامبر (ص) و مؤمنان همواره سفارش کرده است که مواظب خود و خانواده خود باشند. تأکیدات قرآن به گونه ای است که اغلب خود و خانواده، مخاطب یک کلام قرار گرفته اند و گویی سرنوشت فرد با سرنوشت خانواده او گره خورده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْأَجْرَارُ... ای مؤمنان، خودتان و خانواده تان را از آتشی حفظ کنید که آتش افروزش مردم و سنگ ها خواهند بود» (تحریم/۶).

توجه دادن به قداست خانواده و زمینه سازی در نوجوان برای این مسئله که او از هم اکنون خانواده را مهم بداند و بخشی از مسئولیت های آن را بپذیرد و هم تدریجاً آمادگی آن را پیدا کند که بعدها به تشکیل خانواده و پذیرش مسئولیت آن راغب شود (قائمی، ۱۳۷۸: ۲۹۳). بنابراین، بخشی از اهداف تربیتی این است که زمینه ها و مقدماتی در نوجوان پدید می آورند که مسئولیت خانواده را در جامعه فردا بپذیرد و رابطه اش را بر آن اساس استوار سازد. والدین و مربیان باید چنین مسئولیتی را در او پروراند و موجبات رشد را در او فراهم آورند.

ب. پرورش روحیه تحقق بخشیدن به قسط اسلامی و پاسداری از آن

در نظام تربیتی اسلام، یکی از اهداف بعثت پیامبران و نزول کتب آسمانی بر آنان اقامه عدل و پاسداری از آن و ترغیب مردم به عدالت بوده است، چنانچه قرآن کریم می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ

كَانَ سَمِيْعًا بَصِيْرًا: خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به اهلش بسپارید و چون میان مردم حکم کنید، به عدل و انصاف حکم کنید. نیکو چیزی است آنچه که خداوند شما را به آن اندرز می‌دهد. خداوند شنوای بیناست» (نسا/۵۸).

از این رو، برای اینکه متریان معنای عدالت را که زمینه‌ساز پرورش حس مسئولیت‌پذیری در فرد است، درک کنند مریبان می‌باید با رفتار، کردار و عمل خود، آموزش‌های لازم را در زمینه عدالت به آنان عرضه بدارند تا آنان ضمن درک مفهوم عدالت، اعمال خود را با موازین عدل تطبیق دهند.

پ. پرورش روحیه برادری و تعاون

یکی از اهداف تربیت دینی، پرورش روحیه برادری، تعاون و اتحاد بین دانش‌آموزان است. پرورش این روحیه سبب می‌شود که نوجوانان در برابر جامعه و دیگران خود را مسئول بدانند. در اسلام برادری، برابری و همکاری میان افراد از امور اساسی تلقی می‌شود. از این رو، یکی از بهترین مکان‌ها برای آموزش تعاون و همکاری با سایر افراد جامعه، مدرسه است. اگر مریبان تربیتی به جای اینکه کارهای نوجوانان به صورت انفرادی مورد تشویق قرار بگیرد یا موفقیت‌های آنها فقط به صورت انفرادی مطرح شود، موفقیت‌های گروهی را مورد تشویق قرار دهند، مسلماً روحیه تعاون و همکاری بین دانش‌آموزان که زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری در برابر یکدیگر است، پرورش می‌یابد. در صورتی که نظام آموزش و مدیریت مدارس در روش‌های آموزشی نیز در برنامه‌ها و محتوای درسی از کار تیمی یا جمعی که زمینه‌ساز مسئولیت‌پذیری است، استفاده نکند و آموزش جمعی را به عنوان راهبرد و به معنای هدف ننگنجانند، طبیعتاً این نظام آموزشی به گونه‌ای نخواهد بود که افراد در آن بتوانند مهارت‌های لازم برای حل مسائل جمعی و مسئولیت‌پذیری را فراگیرند. از همین رو مریبان تعلیم و تربیت می‌باید به نوجوانان تعلیم دهند که انسان‌ها موجودی اجتماعی هستند و به تنهایی نمی‌توانند به رفع نیازهای خود بپردازند، تنها در سایه همکاری با یکدیگر قادر به تأمین نیازهای مادی و معنوی خویش خواهند بود.

ت. پرورش روحیه امر به معروف و نهی از منکر به عنوان وظیفه‌ای همگانی

انسان، موجودی اجتماعی است که سرنوشتش با سرنوشت جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کند، گره خورده است. از این رو، انسان نه تنها نسبت به اعمال و رفتار خود مسئولیت دارد، بلکه نسبت به عملکرد افراد جامعه نیز مسئولیت دارد (شعبانی، ۱۳۷۴). خداوند در قرآن کریم از زبان حضرت

لقمان خطاب به فرزندش می‌فرماید: «یا بُنَّیَّ... أَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَنْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ...: پسر من!... مردم را به کار پسندیده وادار و از کار زشت بازدار.....» (لقمان/۱۷).

همچنین امام علی (ع) در نامه خود به فرزندش امام حسن (ع) فرموده: «وَأَمْرٌ بِالْمَعْرُوفِ تَكُنْ مِنْ أَهْلِهِ، وَ أَنْكِرِ الْمُنْكَرَ بِيَدِكَ وَ لِسَانِكَ، وَ بَابِنِ مَنْ فَعَلَهُ بِجَهْدِكَ، وَ جَاهِدْ فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ: امر به معروف کن تا اهل آن باشی و با دست و زبانت منکر را انکار نما و از کسی که کار بد انجام می‌دهد، با جدیت دوری گزین. در راه خدا آن‌گونه که باید و شاید، جهاد کن» (نهج البلاغه، ترجمه امامی و آشتیانی، نامه ۳۱: ۶۱۲).

ث. احترام به قانون

کودکان به قوانین احترام می‌گذارند و تصور آنان بر این است که این قوانین غیرقابل تغییر بوده و باید به آنها عمل شود. درحقیقت آنها قوانین را به صورت مطلق در نظر می‌گیرند، اما در مرحله نوجوانی می‌فهمند که قوانین اجتماعی ناشی از قراردادهای اختیاری و قابل تغییر است و می‌توان با آنها مخالفت کرد. در این مرحله، نوجوان فکر می‌کند که اگر نیازهای انسانی اقتضا کند، می‌توان از قوانین سرپیچی کرد. درحقیقت قضاوت در این دوره درمورد قوانین اجتماعی، بیشتر «نسبی‌گرا»ست؛ به این معنا که قوانین و مقررات در نظر نوجوان عبارت است از: یک سلسله موافقت‌های قراردادی و دلخواه که می‌تواند مورد تردید و حتی تغییر قرار گیرد (بی‌ریا و دیگران، ۱۳۷۵: ۱۰۷). لذا بسیاری از دانش‌آموزان خودمحمور که هنوز نمی‌دانند رفتارشان چه اثراتی بر دیگران می‌گذارد، برخی از قوانین موجود را نادیده گرفته و شروع به قانون‌شکنی می‌کنند. از این رو، مربیان تربیتی می‌توانند با استفاده از شناسایی نتیجه رفتار و تجربه کردن نتایج رفتارها به آنان کمک کنند تا مسئولیت عواقب اعمالشان را برعهده گیرند (لطف‌آبادی، ۱۳۸۳: ۱۵۴). پس احترام به قانون و مقررات و هرگونه قواعد و اصول اخلاقی، مستلزم پیدایش احساس مسئولیت است با درک اینکه تنها در سایه رعایت آنهاست که می‌توان، به ارزشمندی و احساس خوشایندی نایل آمد.

ج. تقویت روحیه نظم و انضباط

از دیگر اهداف اجتماعی، پرورش روحیه نظم و انضباط است که در مصوبه جلسه ۶۲۶ مورخ ۱۳۷۷/۷/۳۰ شورای عالی آموزش و پرورش نیز آمده است. انضباط در مدرسه بسیار مهم است. آنچه که امروز حرف اول را در مدرسه می‌زند، انضباط است. انضباط اخلاقی و رفتاری

دانش‌آموزان می‌توانند روی آموزش اثرگذار باشد. دانش‌آموزان با انضباط می‌توانند مسئولیت‌های مهم مدرسه را برعهده بگیرند و در آینده نیز جامعه به‌خوبی پذیرای این افراد است. نظم و انضباط حاکم بر مدرسه باعث می‌شود دانش‌آموزان با برنامه‌ریزی به کارهای خود پردازند و این نظم و انضباط نه تنها در داخل مدرسه، بلکه کارهای خارج از مدرسه را نیز تحت الشعاع قرار می‌دهد و باعث می‌شود دانش‌آموزانی با ایمان، مشتاق به درس و مدرسه و در آینده توانمند روی کار بیایند. رعایت نظم و انضباط نشان‌دهنده مسئولیت‌پذیری هر دانش‌آموز است؛ زیرا با رعایت حقوق تمامی افراد و با برخورد‌های منطقی و احترام متقابل در مدرسه باعث می‌شود تا بسیاری از مشکلات و کشمکش‌های داخل مدرسه حل شود. حال واگذاری این مسئولیت‌ها به افراد ابتدا باید از کودکی آغاز شود و سپس دانش‌آموزان خودشان قابلیت‌های خویش را نشان داده تا بتوان مسئولیت‌های بزرگتری به آنان محول نمود. دانش‌آموزان با احساس مسئولیت کردن در مدرسه به بحث و تصمیم‌گیری و مشارکت می‌پردازند تا محیط بهتری را فراهم کنند و این خود باعث می‌شود تا وقتی که وارد جامعه می‌شوند، افرادی موفق و مسئولیت‌پذیر باشند. بنابراین، می‌توان راهکارهایی برای جلوگیری از بی‌نظمی و مسئولیت‌پذیر کردن دانش‌آموزان ارائه داد از جمله:

۱. مسئولیتی که به دانش‌آموز می‌دهیم در حد توانش باشد؛ زیرا همان‌طور که انتظارات بالای معلم موجب ناکامی دانش‌آموز می‌شود، انتظارات پایین نیز موجب ملالت و بی‌زاری و بی‌حوصلگی او از درس و مدرسه می‌شود.
۲. در تهیه و تنظیم مقررات مدرسه باید از دانش‌آموزان مشورت خواست؛ چراکه وقتی خود آنان مشارکت داشته باشند کم‌تر بی‌نظمی می‌کنند.
۳. وقتی قوانین مطرح شد، نباید در برابر هر کارشکنی عذر و بهانه قبول کرد. دانش‌آموزان باید بدانند در برابر نتیجه کارهایشان باید پاسخگو باشند و با آنان برخورد خواهد شد.
۴. به همه دانش‌آموزان در اجرای کارهای نظامی مدرسه مسئولیت بدهیم و خواستار اجرای تمام کارهای محوله باشیم. انتظاراتمان را به‌صورت شفاف بیان کنیم.
۵. مهم‌ترین نکته در پرورش مسئولیت‌پذیری آن است که ما خود به‌عنوان افراد بزرگسال الگوی مناسبی از یک انسان مسئولیت‌پذیر باشیم.
۶. تشویق دانش‌آموزان به عضویت در گروه‌های مدرسه و تأکید بر اردوهای دانش‌آموزی.
۷. دوری از تنبیه‌های ناسالم که موجب از بین رفتن همکاری بین معلم و دانش‌آموز و

- کمرنگ شدن حس مسئولیت پذیری و مشارکت جویی در دانش آموزان می شود.
۸. استفاده از نیرو و توان تمام دانش آموزان در مدارس و واگذار کردن مسئولیت به آنها.
۹. برگزاری جلسات بحث و انتقاد پیرامون مسائل جاری مدرسه با حضور دانش آموزان (رحیمی، ۱۳۷۷: ۲۱).

بی نظمی، در جسم و جان آثار ناگواری به جا می گذارد و خارج شدن از قاعده طبیعت، عوارض منفی در رفتار آدمی ایجاد می کند. بی نظمی سبب اتلاف وقت و ضایع شدن عمر و احساس ناراحتی و ایجاد روحیه شک و تردید و دمدمی بودن مزاج و بی مسئولیتی شده و خلاصه آثار نامطلوبی در شخصیت فرد به جا می گذارد (فرهادیان، ۱۳۹۰: ۲۶۹).

اهداف اقتصادی

ارتباط اسلام با مقوله اقتصاد به دو صورت است:

۱. ارتباط مستقیم: اسلام به عنوان تعیین کننده مسیر زندگی، دستورها و قوانین خاصی درباره مسائل اقتصادی از قبیل: مبادلات، مالیات و ارث دارد. ۲. ارتباط غیرمستقیم: این ارتباط از طریق تربیت و اخلاق است. اسلام مردم را به امانت، عدالت، احسان، ایثار، انفاق و پرهیز از دزدی، خیانت، رشوه و ربا سفارش می کند که این قبیل مفاهیم در حوزه مسائل اقتصادی قرار می گیرد. بنابراین، اصل کلی در نظام اقتصادی اسلام، نیل به عدالت اجتماعی و رفاه عمومی است. نه تنها رفع نیازهای بشر بلکه رفع نیازها در جهتی خاص، یعنی تحقق عدالت اجتماعی و تأمین رفاه برای همه مورد نظر است (اعرافی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۸۲). با توجه به اهمیت اقتصاد در رسیدن به کمال انسانی، نظام تربیتی باید راه های صحیح و معقول تأمین و رفع نیازهای انسانی را بر دانش آموزان بیاموزد تا به تدریج آنان با مسئولیت های مذکور آشنا شوند و زمینه رشد و حرکت تکاملی خویش به سوی کمال مطلوب را فراهم سازند.

برخی از اهداف اقتصادی تعلیم و تربیت عبارتند از:

الف. روحیه کار و معاش

نوجوان را می توان منبع انرژی متراکم نامید که اگر بتواند این انرژی را در مسیر مثبت و کار و تلاش قرار دهد، نه تنها به انحراف دچار نمی شود، بلکه به سعادت و خرسندی نائل می شود و چنانچه به جریان فعالیت های زندگی سالم منجر نشود، نیروی ناکام و سرخورده نوجوانان را به وجود می آورد. کار علاوه بر اینکه باعث شکوفایی جسم و جان انسان است، مانعی جدی برای

گرایش نوجوان به شرارت، انحراف و پلیدی است. درمقابل، بیکاری عامل بزرگی برای فساد و طغیان‌گری است (احمدپناهی و حسینی، ۱۳۹۰: ۳۲۱). در حدیثی امام علی (ع) بیکاری دائم را مایه فساد دانسته‌اند: «إِنْ يَكُنِ الشُّغْلُ مَجْهَدَةً فَاتِّصَالُ الْفِرَاحِ مَفْسَدَةٌ: اگر کار کردن مایه زحمت است، پیوسته بیکاربودن نیز موجب فساد است» (مجلسی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۴۰۳، ج ۴۰: ۴۱۹). یکی از روان‌شناسان معتقد است: «اگر سعی کنیم نوجوانان و جوانان را به زندگی سالم و فعال عادت دهیم و آنها را از بیکاری و تنهایی دور کنیم، با این مرض مبارزه نموده‌ایم» (دبس، ۱۳۷۴: ۶۴).

درحقیقت، کار نه تنها وسیله‌ای برای امرارمعاش و تأمین مایحتاج مادی زندگی است، بلکه از عوامل تأثیرگذار در احساس شخصیت، عزت، استقلال و اعتمادبه‌نفس افراد است. پس دانش‌آموزانی که یاد بگیرند در آینده از حاصل دسترنج خود امرارمعاش کنند، در باطن احساس افتخار و عزت و سربلندی خواهند نمود. درمقابل، بیکاری موجب یأس و سرخوردگی و احساس ضعف و عدم مسئولیت‌پذیری می‌شود. بیکار، از نظر دیگران یک عضو بی‌فایده جامعه تلقی می‌شود. خود او نیز در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی مشارکت جدی و فعال نخواهد داشت. همچنین، کار، یک وظیفه و مسئولیت اجتماعی هم هست؛ یعنی وظیفه اجتماعی و مسئولیت اخلاقی ایجاب می‌کند که شخص، بیکار نماند و در پی کار و تلاش باشد.

ب. انفاق

از دیگر اهداف تربیت اسلامی، پرورش روحیه انفاق و دستگیری از محرومان در متربیان است. اگر انسان بداند که خدا مالک اوست، هیچ‌گاه دچار بهت و سردرگمی نمی‌شود. از نگاه قرآن اگر انسان خود را بنده خداوند بداند و آگاه باشد که تنها صاحب‌اختیار جهان، خداوند متعال هست که همیشه به هستی نظارت دارد، انسان در چنین نگاهی رها نیست، بلکه همیشه در محضر خداست (خاکپور، ۱۳۹۲: ۶۷). هنگامی که انسان خدا را ناظر بر اعمال و کردار خود ببیند و همیشه نعماتی را که خدا به او ارزانی داشته به یاد آورد، به‌طور یقین روحیه انفاق و کمک به مستمندان در او تقویت خواهد شد. به‌همین دلیل خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ... ای مؤمنان، از آنچه به شما روزی داده‌ایم، پیش از آنکه روزی فرا رسد که خرید و فروش و دوستی و شفاعتی در آن روز نیست، انفاق کنید» (بقره/۲۵۴).

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تبیین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری با روش تحقیق کیفی از نوع تحلیل محتوا انجام شد و نتایج تحقیق عبارت بود از اینکه هدف غایی تربیت اسلامی، رساندن نوجوان به قرب الهی است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن بود که مهم‌ترین اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مسئولیت‌پذیری عبارتند از: اهداف اعتقادی شامل: پرستش و عبادت خدای یگانه (ادای فرایض، تقوا، سپاس‌گزاری)؛ اهداف اقتصادی شامل: روحیه کار و معاش، انفاق؛ اهداف فرهنگی شامل: خودباوری، مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی، پاسداری از قداست و روابط خانواده، تعاون، روحیه امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان وظیفه‌ای همگانی، تقویت روحیه نظم و انضباط؛ اهداف علمی - آموزشی شامل: تقویت روحیه تعقل، تحقیق و تفکر، پرورش روحیه تعلیم و تعلم مستمر، پرورش روحیه مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی و پرورش روحیه کتابخوانی و مطالعه.

بنابراین، همه آنچه به‌عنوان اهداف تربیتی، زیستی، اخلاقی، اقتصادی، زیست‌محیطی، اعتقادی، علمی آموزشی، اجتماعی و یا فرهنگی وجود دارد، به یک معنا می‌تواند به‌عنوان اهداف واسطه‌ای تربیت به حساب آید؛ زیرا اسلام نه تنها غرایز و نیازهای طبیعی و اجتماعی انسان را انکار نکرده است، بلکه اهدافی مانند رشد و سلامت جسم، رعایت بهداشت فردی و عمومی، مبارزه با فقر، آماده کردن شرایط ارضای صحیح غریزه جنسی و... را توصیه کرده و آنها را مطلوب شمرده است که می‌توان آنها را از اهداف واسطه‌ای به‌شمار آورد. در مرحله بعد، نیازهای جامعه مانند رعایت مساوات، دوستی با مردم و با ملل دیگر جهان، رعایت قانون، رعایت آزادی دیگران، برادری و همکاری، عدالت، حقوق بشر، صلح و... مطرح می‌شود. همچنین از کار و فعالیت، آشنایی با فرهنگ و تمدن گذشته، آداب و رسوم خرافی و... نیز به‌عنوان اهداف واسطه‌ای یاد شده است. در واقع، آموزش اهداف تربیت اسلامی موجب نهادینه شدن آنها در وجود نوجوان شده و زمینه‌ساز دستیابی ایشان به هدف غایی را که همان قرب الهی است، فراهم می‌کند.

نتایج این پژوهش به‌طور کلی با نتایج پژوهش‌های سمیعی (۱۳۹۴) و حسینی و همکاران (۱۳۹۶) هماهنگ بوده است، هرچند در تعداد و نوع اهداف استخراج شده با هم تفاوت داشته‌اند. با توجه به نتایج پژوهش، پیشنهادهای مطالعاتی و اجرایی زیر برای محققان و متولیان

تعلیم و تربیت ارائه می‌شود:

- در خصوص اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مسئولیت‌پذیری در مقاطع دیگر آموزش و پرورش پژوهش انجام شود.
- در زمینه اهداف تربیت اسلامی با رویکرد شادابی و نشاط در مقاطع مختلف آموزش و پرورش پژوهش انجام شود.
- پژوهشی در زمینه اهداف تربیت اسلامی با رویکرد مشارکت‌پذیری و کار جمعی در مقاطع مختلف انجام شود.
- نتایج این پژوهش در برنامه‌ریزی و بازنگری برنامه‌های درسی مدنظر قرار گیرد.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه انصاریان.
- ابراهیمی، احمد (۱۳۸۸)، راهکارهای عملی آموزش اخلاق و مهارت‌های زندگی، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- ابن سینا، ابوعلی حسین (۱۴۰۴ ه ق)، الشفاء طبیعیات و الهیات، قم: مکتبه المرعشی النجفی.
- ابن مسکویه، احمد (۱۴۱۲)، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، قم: انتشارات بیدار.
- احمدپناهی، علی و حسینی، داوود (۱۳۹۰)، با دخترم (ویژه والدین و مربیان دختران نوجوان)، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- اعرافی، علی‌رضا؛ فقیهی، علی‌نقی، بهشتی، محمد و ابوجعفری، مهدی (۱۳۹۶)، درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (۲) اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- باقری، خسرو (۱۳۹۲)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان (انتشارات مدرسه).
- بی‌ریا، ناصر و رهنما، سیداحمد (۱۳۷۵)، روان‌شناسی رشد ۲ با نگرش به منابع اسلامی، تهران: انتشارات سمت.
- بیابانگرد، اسماعیل (۱۳۷۶)، روش‌های افزایش عزت‌نفس در کودکان و نوجوانان، تهران: انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی.
- پژوهشگاه علوم و فناوری ایران (۶۴/۱۲/۲۰)، طرح کلیات نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران مصوب شورای تغییر بنیادی نظام آموزش و پرورش،
<https://ganj-old.irandoc.ac.ir/articles/345287>
- حاج‌ملک، ملیحه (۱۳۹۵)، روش‌های تربیت کودک مسئولیت‌پذیر از دیدگاه قرآن و روایات، قم: باقیات.
- حرانی، حسن‌بن‌شعبه (۱۴۰۴)، تحف العقول، به تصحیح علی‌اکبر غفاری، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- حسینی قمی، طاهره (۱۳۹۱)، مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان، مجله رشد آموزش، دوره هشتم، ش ۲: ۱۹ - ۱۶.

- حسینی، زهرا؛ ایزدی، مهشید و وکیلی، نجمه (۱۳۹۷)، بررسی مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری براساس دیدگاه اسلام، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۱۲، شماره ۴۳: ۳۴ - ۲۱.
- حسینی، زهرا؛ ایزدی، مهشید، وکیلی، نجمه، و انصاریان، فهیمه (۱۳۹۷)، بررسی اهداف تربیت مبتنی بر مسئولیت‌پذیری با نظر به مراحل تربیتی مدنظر اسلام، دو فصلنامه علمی - پژوهشی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، سال ۳، شماره ۵: ۳۷ - ۱۸.
- خاکپور، مسعود (۱۳۹۲)، مبانی نظری آسیب‌شناسی تربیت دینی در نوجوانان و جوانان، مجموعه مقالات آسیب‌شناسی تربیت دینی در آموزش و پرورش. تهران: مؤسسه فرهنگی محراب قلم.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۹۳)، نرم‌افزار حدیث ولایت (مجموعه رهنمودهای مقام معظم رهبری)، ویرایش دوم. خمینی، روح‌الله (۱۳۶۱)، صحیفه نور، جلد ۳، تهران: انتشارات شرکت سهامی، چاپخانه وزارت ارشاد.
- دبس، موریس (۱۳۷۴)، مراحل تربیت، ترجمه علی محمد کاردان، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۰)، سیری در تربیت اسلامی، تهران: انتشارات دریا.
- رحیمی، عزیزالله (۱۳۷۷)، پرورش حس مسئولیت‌پذیری و مشارکت‌جویی در نوجوانان و جوانان، مشهد: نشر صالح.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۷)، کلیات، نسخه ذکاءالملک، چاپ ششم، تهران: جاویدان.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۷۵)، بوستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چاپ پنجم، تهران: خوارزمی.
- سلیمانی‌فر، ثریا (۱۳۸۴)، بررسی شخصیت جوان از دیدگاه قرآن، حدیث و علم روان‌شناسی، تهران: فرهنگ مکتوب.
- سمیعی درونه، رضا (۱۳۹۴)، اصول و اهداف آموزش و پرورش ابتدایی، کنفرانس ملی روان‌شناسی و علوم تربیتی، دوره دوم.
- سهروردی، یحیی‌بن‌حبش (۱۳۷۲)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق «المشارع المطارحات»، به کوشش هانری کربن، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه).
- شرفی، محمدرضا (۱۳۹۱)، دنیای نوجوان، تهران: وزارت آموزش و پرورش، مؤسسه فرهنگی منادی تربیت.
- شریف‌الرضی، محمدبن حسین (۱۳۸۴)، نهج‌البلاغه ترجمه محمدجعفر امامی و محمدرضا آشتیانی زیر نظر آیت‌الله مکارم شیرازی، قم: مدرسه الامام علی بن ابی‌طالب (ع).
- صادق‌زاده قمصری، علی‌رضا (۱۳۸۰)، تربیت اسلامی، تهران: نشر تربیت اسلامی.
- صالحی، اکبر و یاراحمدی، مصطفی (۱۳۸۷)، تبیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبایی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی، فصلنامه علمی - تخصصی تربیت اسلامی، دوره ۳، شماره ۷: ۵۰ - ۲۳.
- ضرابی، عبدالرضا (۱۳۹۴)، اهداف تربیت دینی از منظر قرآن کریم، نشریه معرفت، ش ۱.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴)، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین.

طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۶۰)، اخلاق ناصری، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علی رضا حیدری، تهران: خوارزمی.

غزالی، ابو حامد محمد (بی تا)، احیاء علوم الدین، ۵ مجلدات، بیروت: دارالمعرفه للطباعه و النشر.

فارابی، ابونصر (۴۰۸ ه.ق)، السیاسه المدینه حقیقه و قدم له فوزی متری، ترجمه جعفر سجادی، تهران: الزهرا.

فرهادیان، رضا (۱۳۹۰)، مبانی تعلیم و تربیت در قرآن و احادیث، قم: مؤسسه بوستان کتاب.

فلسفی، محمدتقی (۱۳۷۷)، گفتار فلسفی (جوان از نظر عقل و احساسات - جلد ۱)، تهران: هیئت نشر معارف اسلامی.

قاسمی، ابوالحسن علی بن محمد بن خلف (بی تا)، الرساله المفصله لاحوال المتعلمین و احکام المعلمین و المتعلمین (ضمیمه التریبیه فی الاسلام، احمد فواد الاهوانی)، ترجمه احمد خالد، القاهره: دارالمعارف.

قائمی، علی (۱۳۷۸)، زمینه تربیت، تهران: امیری.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵)، اصول کافی، ترجمه سید جواد مصطفوی، نشر: فرهنگ اهل بیت.

لطف آبادی، حسین (۱۳۸۳)، روان شناسی رشد (۲) نوجوانی، جوانی و بزرگسالی، تهران: سمت.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحار الانوار، ترجمه ابوالحسن موسوی همدانی، تهران: کتابخانه مسجد حضرت ولی عصر (عج).

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۴)، میزان الحکمه، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم: دارالحديث.

مزیدی شرف آبادی، شهناز (۱۳۸۸)، ارکان و اهداف تربیت دینی، روزنامه رسالت.

مسکویه، احمد (بی تا)، تهذیب الاخلاق و تطهیر العراق، قدم له حسن تمیم، اصفهان: مهدوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه).

مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.

میکائیلو، غلامحسین و سلطان القرائی، خلیل (۱۳۹۴)، اهداف و روش های تعلیم و تربیت از دیدگاه اسلام، مجله:

بصیرت و تربیت اسلامی، دوره ۲۶، ش ۳۵: ۱۲۲ - ۹۷.

نراقی، احمد (۱۳۶۲)، معراج السعاده، تهران: رشیدی.

نراقی، مهدی (بی تا)، جامع السعادات، قم: اسماعیلیان.

نوری، وحید (۱۳۸۹)، اخلاق دانشجویی در اسلام، تهران: انتشارات آگاه.

وطن دوست، رضا (۱۳۹۳)، مسئولیت پذیری و مسئولیت گریزی، تهران: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

Cotton, S. Larkin, E. Hoopes, A. Cromer, BA. Rosenthal, SL. (2005). **The impact of adolescent spirituality on depressive symptoms and health risk behaviors.** Journal of Adolescent Health. 36(6): 529.

